

Türkiye-İran İlişkileri Tahlillerine Kuramsal ve Yöntemsel Bir Yaklaşım

A Theoretical and Methodological Approach to the Analysis of Turkey-Iran Relations

Teslim Tarihi: 22 Haziran 2014

Kabul Tarihi: 24 Temmuz 2014

Süleyman ELİK*

Öz

Günümüz Orta Doğu'sunda Türkiye ve İran bölge siyasetinin iki önemli ve kadim aktörüdür. Buna rağmen orta ya da küçük ölçekli güç kategorisindeki devlet olarak nitelendirilebilecek Türkiye ve İran'ın dış politika davranışlarını açıklayan metodolojik ve kuramsal yaklaşımların olmaması önemli bir sorundur. Bu gerekçeyle, makale Türkiye-İran ilişkilerine dair kuramsal ve kavramsal bir çerçeve çizmeyi hedeflemektedir. Kavramsal çerçeve olarak ikili ilişkileri üç döneme ayırmaktadır. Bunlar dostâne, hasmâne ve yumuşama dönemleridir. Yumuşama dönemi de kendi içinde iki kısma ayrılmaktadır: İşbirliğine açık olan ilişkiler dönemi ve savaşın muhal olduğu bölgesel güç mücadelesine dayalı ikili ilişkiler dönemleri.

Anahtar Kelimeler: *Türkiye, İran, Osmanlı*

Abstract

Turkey and Iran are two important and ancient actors of the politics of the modern Middle East. Despite of this, it is a problem in social science that there is not sufficient methodological and theoretical approaches to account for foreign policy behaviors of Turkey and Iran, two countries that can be characterized as middle or small scale power. For this reason, the article aims at drawing a theoretical and conceptual framework for Turkish-Iranian relations. With regard to conceptual framework, the article examines bilateral relations in three eras: friendly, hostile and detente. The article also discusses detente era as two distinct periods: Era that is open for cooperation and era that is characterized by regional power struggle.

Keywords: *Turkey, Iran, Ottoman*

* Yrd. Doç. Dr., İstanbul Medeniyet Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü

GİRİŞ

Türkiye-İran ilişkileri konusunda son otuz yılda gazetecilik tarzında birçok çalışma yapılmasına rağmen, akademik anlamda çok az sayıda çalışma yapılmıştır. Burada uluslararası ilişkiler disiplininin en önemli zaaflarından birisi, dış politika analizinde büyük ölçekli güçlerin birbiriyle olan ilişkilerinin esas alınarak orta ya da küçük ölçekli güç ilişkilerinin göz ardı edilmesidir. Bu yüzden orta ya da küçük ölçekli güç kategorisindeki devletlerin dış politika davranışlarını açıklayan metodolojik ve kuramsal yaklaşımların olmaması bu çalışmayı gerekli kılmıştır. Bu çalışmada orta ölçekli veya bölgesel güç olan Türkiye ve İran ilişkileri ele alınarak yöntemsel ve kuramsal bir yaklaşımla, önce kavramsallaştırmalar yapılacak ve ikili ilişkiler tarihsel dönemlere ayrılacaktır. Bu dönemler kavramsal olarak dostâne, hasmâne tutumlar ve yumuşama şeklinde üç döneme indirgenmiştir. Çalışma öncelikli olarak tematik konuları derinlemesine ele almaktadır ve ilaveten birçok kuram ve metodolojiyi Türkiye ve İran ilişkilerinin analizi için kullanarak, müteakip çalışmalara ışık tutmayı amaçlamaktadır.

1.TEORİK VE KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Dönemselleştirme (Periodisation) yada Kronoloji (Choronology) ve Olay Analizleri (Event Analysis) metodolojilerinin Türkiye-İran ilişkilerine uygulanması, uzun ve kompleks tarihsel ikili ilişkilerin doğasını ve hangi temeller üzerine oturduğunu açıklamada önemli katkılar sağlamaktadır. Bu çalışma ikili ilişkileri üç döneme ayırmaktadır. Bunlar dostâne, hasmâne ve yumuşama dönemleridir. Yumuşama dönemi de kendi içinde iki kısma ayrılmaktadır: İşbirliğine açık olan ilişkiler dönemi ve savaşın muhal olduğu bölgesel güç mücadelesine dayalı ikili ilişkiler dönemleri.

Kuramsal açıdan Türkiye-İran ilişkileri realist paradigmanın bir alt şubesi olan Külli Denge (Omnibalancing) Teorisi ile açıklanmıştır. Steven David'e ait olan bu kuram Robert Olson'un Kürt sorunu bağlamında Türkiye-İran ilişkilerini ele aldığı çalışmalarının temelini oluşturmaktadır. Fakat bu çalışmalar daha ziyade kronolojik bir yöntem kullanarak yakın dönem Kürt tarih yazımı alanında katkılar sağlarken, uluslararası ilişkiler alanında bir çalışma olarak görülmemektedir. İç tehdidin dış tehditten daha önemli olduğunu iddia eden Steven David, Olson'un çalışmalarının kuramsal temelini oluşturmaktadır. Buna göre Kürt sorunu, Türkiye ve İran için kendi rejimlerine yönelik bir iç tehdit olarak görülmektedir. İç tehdit algılaması bağlamında Türkiye için siyasal İslam ön plana çıkarılırken, İran'da devrim muhalifleri iç tehdit olarak görülmektedir. Külli denge teorisinin en önemli zaaflarından birisi iddia ettiği varsayımlarının teste tabi tutulamaması ve ispat edilememesidir. Buna ilaveten külli denge teorisinin daha çok üçüncü dünya ülkelerinin dış politik davranışlarını açıklamada yaygın bir şekilde kullanılmış olmasıdır. Özellikle üçüncü dünya ülkelerinin ittifak antlaşmalarındaki politik eğilimlerini ve yöntemlerini açıklamaktadır. Bu bağlamda İran'ın Suriye ile askeri ittifak antlaşması ve Türkiye'nin İsrail ile olan askeri işbirliği antlaşmaları (1996) konu kapsamına girmektedir.

Bu çalışma daha çok entegrasyon yöntemiyle inşaacılık (constructivism), güvenleştirme (securitisation), realizm ve bunun gibi kuramların bazı varsayımlarını kullanarak yeni bir kuramsal ve yöntemsel yaklaşımla tematik bir açıklama yapmakta ve Türkiye-İran ilişkilerini ve her iki ülkenin dış politika davranışlarının test edilebilir bir yöntemle açıklanabileceğini iddia etmektedir. Bu bağlamda yazarın yazmış olduğu “Iran-Turkey Relation, 1979-2011: Conceptualising The Dynamics of Politics, Religion and Security in Middle-Power States” başlıklı kitap bu boşluğu doldurmaktadır.

2. METODOLOJİ VE LİTERATÜR TARAMASI

Türkiye-İran ilişkileri alanında yapılan çalışmaların birçoğu siyasi tarih literatürüne girmektedir. Bunlardan Bekir Kütükoğlu'nun, Adel Allouchche ve Ernest Tucker'ın kitapları arşiv belgelerine dayalı tarih çalışmaları olarak değerlendirilmelidir. Mehmet Saray'ın yapmış olduğu “Tarihte Türkiye ve İran ilişkileri” adlı çalışma modern dönem ilişkilerini açıklayan arşiv belgelerine dayanmayan diğer bir tarih çalışmasıdır. Robert Olson'un yapmış olduğu “The Siege of Mosul and Ottoman-Persian Relations, 1718-1743: A Study of Rebellion in the Capital and War in the Provinces of the Ottoman Empire” adlı çalışma arşiv belgelerine dayanmasına rağmen, diğer çalışmalarından oluşan kitap serisi “The Emergence of Kurdish Nationalism and the Sheikh Said Rebellion, 1880-1925”; “The Kurdish Question and Turkish-Iranian Relations: From World War I to 1998”; “Turkey-Iran Relations, 1979-2004: Revolution, Ideology, War, Coups and Geopolitics;” “Turkey's Relations with Iran, Syria, Israel, and Russia, 1991-2000: The Kurdish and Islamist Questions”; “The Goat and the Butcher: Nationalism and State Formation in Kurdistan Iraq since the Iraqi War” daha çok Kürdoloji alanına girebilecek birer tarih araştırmaları niteliğindedir.

Modernleşme bağlamında Türkiye-İran ilişkilerini inceleyen dört eser, tematik bir konu olan modernleşmeyi, karşılaştırmalı bir tarzda ele almışlardır. Said Amir Arjomand'ın yaptığı “Constitutional Politics in the Middle East: With Special Reference to Turkey, Iraq, Iran and Afghanistan” başlıklı karşılaştırmalı çalışma modernleşmeye dair gelişmeleri konu almaktadır. Touraj Atabaki'nin editörlüğünü yaptığı çalışma olan “The State and the Subaltern: Modernization, Society and the State in Turkey and Iran” ise Türkiye-İran modernleşmesini tasvir ederek, Türkiye ve İran'ı kolonileştirilmiş subaltern birer ülke olarak tanımlamaya çalışır. Fakat bu tanımlama Türk ve İran modernleşmesini izahta da pek fazla itibar görmemiştir. Murat Güneş Tezcür'ün kaleme aldığı “Muslim Reformers in Iran and Turkey: The Paradox of Moderation” adlı eser Alev Erkilet Başer'in literatüre kazandırdığı “Orta Doğu'da Modernleşme ve İslami Hareketler” adlı eseri ile aynı düzlemde değerlendirilebilir.

Rengin Gün'ün yapmış olduğu “Uluslararası Çatışma ve Çatışma Çözümü Temelinde Türk-İran İlişkileri” başlıklı doktora çalışması çatışma çözümü alanında bir deneme niteliğinde olup, ikili ilişkilerin arkasında yatan sosyal hafızanın oluşumuna bir katkı sağladığı söylenemez. Fakat Türel Yılmaz'ın yaptığı “Türkiye'nin Orta Doğu'daki Sınır Komşuları ile İlişkileri, 1970-1997” başlıklı doktora çalışması literatüre olumlu bir katkıda bulunmuştur.

Türkiye-İran ilişkileri konusunda dikkat çeken makaleler daha çok karşılaştırmalı ve tematik konulara temas ederek ikili ilişkilerin ana karakteristiğini ele almıştır. Örneğin, Jean-Francois Bayart'ın "Republican Trajectories in Iran and Turkey: A Tocquevillian Reading" çalışması daha çok rejim farklılıklarını ele alan, ikili ilişkilere ışık tutan bir mekanizma öneren müstesna bir makaledir.

Makalelerin bir kısmı Türk dış politikası öngörüsünü ele alırken, diğer bir kısmı ise İran merkezli çalışmalardır. Bunlardan Tschangiz Pahlavan'ın "Turkish-Iranian Relations: An Iranian View" adlı çalışması Henry Barkey'in editörlüğünü yaptığı "Reluctant Neighbour" adlı kitabında yayımlanmıştır. Türk bakış açısını yansıtan makalelerden öncelikle dikkati çeken eserlerden Gökhan Çetinsaya'nın "Essential Friends and Natural Enemies: The Historic Roots of Turkish Iranian Relations" adlı makalesi ve Ünal Gürdoğan'ın "The Islamist Iran and Turkey, 1979-1989: State Pragmatism and Ideological Influence" adlı makaleleri önemli bir boşluğu doldurmuştur. Buna ilaveten Nilüfer Narlı'nın "Cooperation or Competition in the Islamic World: Turkish-Iranian Relations from the Islamic Revolution to the Gulf War and After" adlı makalesi işbirliği ve rekabete dikkat çeken ikili paradigmaları anlatır. John Calabrese'nin "Turkey and Iran: Limits of a Stable Relationship" adlı çalışması da Türkiye-İran ilişkilerini tematik olarak ele almıştır. Rubenstein'in editörlüğünü yaptığı "Regional Power Rivalries in the New Eurasia" başlık kitapta yayımlanan Henri. J. Barkey'in "Iran and Turkey: Confrontation Across an Ideological Divide" çalışması önemli bir makaledir.

2.1. Dostâne Tutum Dönemi İlişkiler

Bu dönemin en önemli özelliği, İslamlaşma sürecinde Türkler ve Farisilerin Arap hakimiyetine karşı alternatif bir politik blok oluşturmaları ve Türk-Fars-İslam senteziyle yeni bir kültürel havza inşa etmeleridir. Bu kültürel ve dini havzanın oluşumu kuzey hattı boyunca, Türkler ve Farslılar vasıtasıyla İslamlaşan milletlerin dillerini ve kültürlerini muhafaza etmelerini sağlamıştır. Bu konuda en önemli çalışma Robert Canfield tarafından "Turco-Persia in Historical Perspective" adıyla yapılmış olup Türkçeye Ömer Avcı tarafından "Akdeniz'den Hindistan'a Türk İran Esintileri" adıyla tercüme edilmiştir. Eser Ortaçağ İslam kültür tarihi açısından yeni bir tartışma başlattığı gibi günümüz Türkiye-İran ilişkilerinde jeo-kültürel havzanın sınırlarını da belirlemiştir.

Diğer kıymetli eserde Giv Nassari tarafından yapılan "Turco-Persian Civilisation and the Role of Scholars' Travel and Migration in Its Elaboration and Continuity" adlı doktora çalışmasıdır. Nassari çalışmasında 9.yy'dan başlayarak 15.yy'a kadar devam eden Türk-Fars-İslam sentezinin kültürel haritasını çıkartmış ve bu dönemi Türk-Fars medeniyeti olarak adlandırmıştır. Bu medeniyetin esas bağlayıcı unsuru olarak da Arap dilini göstermiştir. Bizim de iddia ettiğimiz gibi bugün Arap bilimi olarak kayıt edilen birçok çalışma her hangi bir etnik temelden ziyade Türk-Fars-İslam sentezinin bir ürünü olarak ortaya çıkmış ve her hangi bir millete hasrolunamayacak kadar bir üst kimliği temsil eden bilginler tarafından yapılmıştır. Türk-Fars-İslam medeniyetinin 16.yy'da İran'ın Şiileşmesinden sonra zamanla etki alanını yitirmesi ile İslam dünyasının bilim ve felsefe alanında duraklaması eş zamanlı olarak gerçekleşmiştir. Söz konusu gerileme sürecinin ne yazık ki bugün bile devam ettiği söylenebilir. Buna ilaveten bahsedilen bu

jeokültürel coğrafya iki ülke arasında politik bir güç mücadelesi alanı olarak ortaya çıkmış ve devrimden sonra da düşük yoğunlukta bir çatışma alanı olarak bu mücadele süreklilik arz etmiştir.

İran'ın bu kültürel coğrafyadan kopmasını ciddi bir tehlike olarak gören Nadir Şah, mezheplerin yaklaştırılması için Necef yakınlarında Mughan'da 1743 tarihinde İslam dünyasından yaklaşık 300'e yakın ulemanın katılımıyla gerçekleşen bir konferans organize etmiştir. Bu konferans İslam dünyasından mezheplerin yaklaştırılması konusunda akademik anlamda yapılan tek konferans olma özelliğini taşımaktadır. Nadir Şah, İran'ı tekrar Sünni dünyanın parçası yaparak, Türk-Fars-İslam medeniyet jeokültürel havzasına hükmetmek istemiştir. Bu konuda Ernest Tucker'ın "Nadir Shah's Quest for Legitimacy in Post-Safavid Iran" adlı çalışması konuyla ilgili yapılan en kapsamlı çalışmadır.

Türk-Fars İslam sentezinin birbirinden kopması nedeniyle İran ve Osmanlı devleti, Rus ve İngiliz emperyalizmi karşısında Orta Asya, Hint kıtasında ve Kafkasya'daki nüfuzunu kaybetmiştir. Ön cephenin kaybedilişi nedeniyle Rus tehdidi her iki ülke için güvenlik zafının temelini oluşturmuştur. Bu bağlamda İran gerek Birinci Dünya Savaşı gerekse İkinci Dünya Savaşı sırasında İngilizler ve Ruslar tarafından işgalini önleyememiştir. Osmanlı devletinin yıkılışı da Türk-Fars-İslam sentezine ait olan coğrafyanın parçalanması neticesinde Batılı güçler tarafından kolayca sağlanmıştır.

Diğer taraftan, Türk-Fars-İslam sentezine ait olan bu coğrafyanın jeopolitik olarak halen etkinliğini sürdürmesi söz konusudur. Bu durum Soğuk Savaş döneminde Kuzey Mihveri (Northern Flank) olarak tanımlanmıştır fakat herhangi bir politik tutarlılığı olmamıştır. A. Rouhollah Ramazani'nin yazmış olduğu "The Northern Tier: Afghanistan, Iran and Turkey" adlı kitabı bu bağlamda yazılmış tek eserdir. Soğuk Savaş'ın sona ermesinden sonra bu jeokültürel havza Economic Co-operation Organisation (ECO) teşkilatı etrafında bir ekonomik entegrasyona gitmiştir. Fakat karşılıklı bağımlılık prensibinin oluşmaması nedeniyle tabela bir organizasyon olarak pasif şekilde varlığını sürdürmektedir. Her ne kadar Sadabat Paketi, Bağdat Paketi, RCD ve CENTO gibi girişimler olmuşsa da, şu ana kadar dostâne ilişkiler paradigması Türkiye-İran ilişkilerinin gelişmesine veya sistematik bir ilişki kurulması konusuna ciddi bir katkı sağlamamıştır.

2.2. Hasmâne Tutum Dönemi İlişkiler

Türkiye ve İran her ne kadar ortak tarih, coğrafya, kültürel ve nüfusa sahipse de, bir o kadar da birbirine uzak olan ve dünyada bu özelliğe sahip müstesna iki komşu ülkedir. Politik açıdan bakıldığında, Türkiye ve İran kapı komşusu olmasına rağmen, birbirine en uzak ülkeler olarak görülür. Bu yüzden hem yakınlaşma hem de bir birinden uzaklaşma potansiyellerini aynı anda bünyelerinde barındırmaktadırlar. Bu kırılğan karakteristiğinin ikili ilişkilerde sürekli kılınmasının sebebi, Avrupa ve Asya kıtası arasındaki güç mücadelesinin ikili ilişkilerde hayat bulmasıdır. Türkiye-İran ilişkilerindeki bu iki kutupluluk tarihsel anlamda Anadolu'da, Kafkaslar'da ve Mezopotamya'daki topraklar üzerinde güç mücadelesi veren Sasaniler ve Bizans imparatorluklarından kalma bir mirastır.

Adel Allouchche'nin doktora çalışması "The Origins and Development of the Ottoman-Safavid Conflict (1500-1555)" Osmanlı-Safavi mücadelesini dini olmaktan ziyade bölgesel ve politik bir güç mücadelesi olarak değerlendirmektedir. Buna ilaveten Bekir Kütükoğlu'nun "Osmanlı-İran Münasebetleri, 1578-1590" adlı çalışması arşiv belgelerine dayalı olarak yazılan aynı savı destekleyen kıymetli bir eserdir. Ayrıca Abdurrahman Ateş'in "Avşarlı Nadir Şah ve Döneminde Osmanlı-İran Mücadeleleri" adlı doktora çalışması Safavilerin yıkılmasından sonra iki ülkenin bölgesel güç mücadelesini devam ettirdiklerini anlatan bir çalışmadır.

Çalışmamızdaki en önemli savlarımızdan birisi de Türk-İran ilişkilerini savaş boyutuna taşıyan iki dışsal unsurun olduğudur. Bunlar Oğuz boyunun Moğol istilasını sonucu Orta Asya ve İran'da hakimiyetini kaybetmesi ve bunun sonucunda İran coğrafyasının Şiileşmesi ile Türk-Fars-İslam sentezine ait olan joekültürel havzadan ayrışmasıdır. Buna karşın Osmanlı devletinin Bizans geleneğini Sünni kimlik etrafında yeniden oluşturması, Osmanlı-Fars mücadelesini sistematik hale getirmiştir. Osmanlı'nın İran konusundaki en önemli stratejisi, Orta Doğu'da varlığını sürdürebilmesi için İran'ı negatif bir tehdit olarak tutmaktır. Aynı stratejinin bugün Amerika Birleşik Devletleri tarafından da devam ettirilmesi söz konusudur.

Bu dönemin en önemli özelliği, Osmanlı-Safavi ilişkilerinde süreklilik arz eden bölgesel güç mücadelesinin savaşlarla neticelenmesidir. Osmanlı-Safavi savaşları, 1514'de Çaldıran Savaşı ile başlayıp, 1532-1555, 1578-1590, 1603-1618, 1623-1639 ve 1722-1727 savaşlarıyla devam etmiştir. Her ne kadar Nadir Şah döneminde barış girişimleri olmuş olsa da Osmanlı-İran münasebetlerinde 1730-1736 ve 1743-1746 savaşları hasmâne ilişkilerin sürekliliğini göstermektedir. Kaçarlar döneminde de gerçekleşen 1775- 1777 savaşı ve 1821-1823 savaşları da Türkiye-İran ilişkilerindeki bu ana unsurun ne kadar güçlü olduğunu göstermektedir. Bu hasmâne ilişkilerin sadece bu dönemlere ait bir olgu olmadığını ve bölgesel mücadele söz konusu olduğunda tarafların ikili ilişkilerde de savaşa meyilli bir dış politika izlediklerini ileri sürebiliriz. Bu anlamda Kasr-ı Şirin Antlaşması, iki ülkenin birbirlerinin siyasal varlıklarını tanımalarını, sınırlarını bu güne kadar muhafaza etmelerini ve daha da önemlisi yukarıda dikkat çekilen kırılğan ilişkilerin savaşa dönüşmesini engelleyen önemli bir dönüm noktasıdır.

2.3. Détente (Yumuşama) Dönemi İlişkiler

Yumuşama dönemi yukarıda bahsettiğimiz gibi Türkiye-İran arasında doğal sınırları çizen Kasr-ı Şirin antlaşması ile başlayıp günümüze kadar devam eden işbirliğine ve rekabete açık olan bir paradigmayı ifade etmektedir. Détente ilişkiler dönemi iki alt döneme ayrılır: İşbirliğine açık olan yumuşama ve rekabete açık olan yumuşama dönemi ilişkileri.

2.3.1. Rekabete Açık Yumuşama Dönemi İlişkiler

Türkiye-İran arasındaki rekabete dayalı ilişkiler, Kafkasya ve Kuzey Irak bölgelerinde her hangi bir güç boşluğu oluştuğunda ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda iki ülke arasındaki üç tarz rekabet söz konusudur. Bunlar jeopolitik, ideolojik ve vekalet statüsünü korumada oluşan rekabettir. Bu tarz rekabetin en önemli özelliği

diplomatik krizlere yol açmasına rağmen, savaşa neden olabilecek bir durumu önlemesidir. Bu hallerde her iki ülkenin birbirine karşı uyguladığı politika iç tehdit unsuru olan araçları kullanılmasıdır. Türkiye-İran ilişkilerinde iç tehdit araçları Kürt ve Azeri milliyetçiliği ve devrim muhalifleridir.

2.3.1.1. Orta Doğu'da Güvenlik Eksenli İlişkiler

Orta Doğu her iki ülkenin rekabet alanı olduğu gibi iç ve dış güvenlik zaafalarını da besleyen bölgedir. Rekabet genelde, bölgede istikrarsızlık oluştuğunda baş göstermektedir. Gerek Türklerin, Osmanlıdan kalan tarihi mirası, gerekse İran'ın Şii jeopolitiği bağlamında ortak kültür algısı, iki ülke arasındaki rekabeti kaçınılmaz kılmıştır. Şii jeopolitiği Irak bölgesini Türkiye ve İran arasında rekabet alanı olarak belirlemiştir. Bu bölgedeki, Kürt ve Şii nüfus her iki ülkeyi de kendi iç çatışması alanına çekmektedir. Bu rekabetin aynı zamanda iki ülkenin işbirliği imkanlarını da engellediği söylenebilir.

Bölgedeki güç boşluğu zaafından dolayı dış müdahaleler son yüzyıl boyunca devam etmiştir. Soğuk Savaş döneminde Türkiye'nin güvenlik önceliği ABD ya da NATO ekseninde şekillenmiştir. Şah dönemi boyunca İran'ın ABD'nin vekâletçisi olarak körfez güvenliğini sağlayan bir jandarma görevini üstlenmesi, buna karşın Türkiye'ye askeri ambargo (1974) uygulaması vekaletçi rekabeti gösteren bir örnektir. İran İslam devriminin ardından bu vekaletçi rekabet sekteye uğramış, iki ülke arasında ideolojik bağlamda sekülerizm ve siyasal İslam alanında bir rekabet alanı ortaya çıkmıştır. Bu rekabet alanına konu olan Kudüs Geceleri'ne konuk olan İranlı yetkililerin Türkiye'nin laik rejimine yönelttiği eleştiriler ve Türkiye'deki Türban yasağına karşın İran'ın göstermiş olduğu tepkilerdir. Bu tepkiler iki ülkenin birbirinin iç işlerine müdahale olarak algılanmasına yol açmış ve 1989 ve 1997 yıllarında iki kez diplomatik krizle sonuçlanmıştır.

1990'lı yıllarda, Türkiye-İran arasında her iki ülkeye münhasır özel bir soğuk savaş durumu yaşanmıştır. Genel olarak bu soğuk savaş döneminde, terör örgütlerinin iki ülke medyası tarafından kendi iç politikalarında rejim farklılıkları arasında bir rekabetin belirleyicisi olmuştur. Özellikle Türkiye'deki faili meçhul cinayetlerin sorumlusu olarak İran'ın gösterilmesi, buna karşın İran rejim muhaliflerinin Türkiye üzerinden İran'a karşı faaliyetlerinin olduğuna dair İran tarafının suçlamaları iki ülke arasında patolojik bir karakter arz eden ilişki tarzını belirlemiştir. Türk Hizbullahı'nın Türkiye'deki kanlı operasyonları ve bunun İran'la ilişkilendirilmesi, İran'ın da PKK'ya süregelen desteği iki ülkenin iç dinamiklerinin ikili ilişkilerde sorunlar yarattığının en güzel göstergelerinden biridir.

Türkiye'nin NATO güvenliği şemsiyesi altında olması ve güvenlik sistemini buna göre şekillendirmesi İran'ı rahatsız etmiştir. 1980'lerde İran'ın tek müttefiki olan Suriye ile birlikte Kürt gerillalarına yardım ve yataklık etmeleri, bölgesel rekabetin daha da kızışmasına yol açmış ve Türkiye'nin İsrail'le ilişkilerini de 1996 Askeri Eğitim Antlaşması'na kadar yükseltmiştir.

11 Eylül olaylarından sonra Türkiye'nin Filistin ve İsrail politikalarında değişiklik olmuş, İsrail-Türkiye ilişkileri bu süreçte zamanla askıya alınmıştır. Arap Baharı

nedeniyle Suriye’de meydana gelen iç savaşta İran’ın Suriye rejimini desteklemesi, iki ülke arasındaki sistematik rekabetin sürekliliğini göstermektedir. Türkiye ve İran arasında sürekli devam eden Sınır Güvenliği Komisyonu ve Türkiye-İran Yüksek Güvenlik Konseyi’nin yukarıda bahsettiğimiz rekabeti önleyememesi aynı zamanda güvenlik mekanizmasını pasif duruma düşürmüştür.

2.3.1.2. Orta Asya ve Kafkaslarda Güvenliğe Dayalı İlişkiler

Sovyetler Birliği’nin sona ermesinden sonra, yukarıda bahsettiğimiz Türk-Fars-İslam sentezinin joekültürel havzasının tekrar ortaya çıkması ile Türkiye ve İran arasında büyük oyunun yaşanacağına dair Batılı yazarların tahminleri boşa çıkmıştır. İki ülke arasında bu bağlamda Bakü-Ceyhan Petrol boru hattının Türkiye üzerinden geçmesi bir rahatsızlık doğurmuş olsa da, projenin hayata geçmesinden sonra sorun ortadan kalkmıştır.

Her ne kadar 18. yüzyıldan sonra ilk defa ön güvenlik cephesinde oluşan güç dengesi boşluğu meydana getirmiş bu durum her iki ülke için cazip bir etki alanı sunmuşsa da, her iki ülkenin bölgede bir etki alanı oluşturması mümkün olmamıştır. O yüzden bölgedeki rekabet Türkiye’nin ABD ve AB ile beraber hareket etmesine yol açarken, İran’ın, Rusya ve Çin’le birlikte hareket etmesi ile sonuçlanmıştır. 11 Eylül olaylarından sonra bu durum daha da netlik kazanmış, Rusya ve Çin’in önderliğini yaptığı Şanghay İşbirliği Teşkilatı Orta Asya ülkeleri ile küresel teröre karşı işbirliğine gitmiştir. Bunun sonucu olarak ABD’nin, Rusya ve Çin’le örtüşen politikaları Orta Asya ve Kafkasya’da farklı bir boyut kazanmıştır. Afganistan’ın ABD önderliğindeki işgali Orta Asya ülkelerinden destek almış ve bölgedeki rakiplerinin de sessiz kalmasını sağlamıştır. Bu bağlamda tarafların, Kuzey Dağıtım Hatları’na (Northern Distribution Network) verilen destek, ABD’nin Afganistan’da yürüttüğü askeri operasyonda önemli bir rol oynamıştır. Türkiye ve İran özelinde bölgedeki rekabet ekonomik alanda cereyan etmiştir. Her iki ülke rekabetten ziyade işbirliğine gitmeyi tercih ederken, güvenlikle ilgili konularda karşıt cephelerde yer almışlardır. Bu bağlamda İran ne Azerbaycan’ı ne de Çeçenlerin Ruslara karşı mücadelesinde onları desteklemiştir.

2.3.2. İşbirliğine Açık Yumuşama Dönemi İlişkiler

Türkiye-İran arasında işbirliğine açık ilişkilerde her ne kadar bir güvenlik ve ekonomik mekanizma kurulmaya çalışılsa da karşılıklı bağımlılık prensibini oluşturmada başarılı oldukları söylenemez. Bu anlamda Sadabat Paketi, Bağdat Paketi ve daha sonra CENTO olarak devam eden güvenlik eksenli ittifaklar daha çok Batılı güçlerin inisiyatifiyle oluşturulmuş bölgesel güvenlik örgütleridir. Buna ilaveten Kürt sorununa, narkotik teröre ve sınır ihlallerine karşı oluşturulan Türkiye-İran Yüksek Güvenlik Konseyi ve Sınır Şehirleri Komisyonu ve Türkiye-İran ve Suriye’den oluşan Üçlü Güvenlik Komisyonu ilişkilerin ilerletilmesinde her hangi bir başarı sağlamamıştır.

Türkiye-İran arasında ekonomik işbirliğine yönelik oluşturulan (RCD) ve daha sonra Orta Asya ülkelerini de içeren Ekonomik İşbirliği Organizasyonu (ECO) olarak genişletilmiş olan teşkilatlar daha önce bahsettiğimiz gibi bir karşılıklı ba-

ğimlilik mekanizmasının kurulmasını sağlayamamıştır. Türkiye-İran arasında en önemli başarı, Tebriz-Erzurum doğalgaz boru hattının 1996'daki Erbakan hükümetinin yapmış olduğu antlaşma ile gerçekleşmesidir. Bu antlaşma her ne kadar politik bir başarı gibi gözükse de ekonomik olarak sorunludur. Türkiye, doğalgaz antlaşması üzerinde değişiklik yapma yoluna giderek uluslararası tahkime başvurmuş ve antlaşmayı politik olmaktan çok ticari bir denklem içinde yeniden tasarlamıştır. İran, Türk havaalanı hizmetleri şirketi olan TAV'ın İran'da Humeyni Havaalanı ihalesini kazanmasına rağmen ihaleyi meclis kararı ile iptal etmiş, Türk şirketi de anlaşmazlıktan doğan haklarını kazanmak için konuyu uluslararası tahkime taşımıştır. İran'ın özel sektörde deneyimsizliği ve İran bürokrasinin şüpheli ve ideolojik yapılanması, Türkiye-İran ekonomik ilişkilerinin gelişmesindeki en önemli sorunlardan biridir. Ayrıca Türkiye'nin enerji alanındaki yatırımlarını İran'a kaydırmak istemesi buna karşın, İran'ın Türkiye'nin taleplerini karşılayamaması ikili ilişkilerin gelişmemesindeki diğer bir sebeptir. Türkiye ikili ilişkilerde her defasında tartışmaya açılan Kuzey Fars Gaz rezervlerinden 22-23-24 fazlarına yaptığı teklifler antlaşma ile sonuçlanmış olsa da İran bürokrasisindeki engellerden dolayı hayata geçirilememiştir.

Devrimden sonra, işbirliği hususunda ekonomik ilişkiler başat rol oynamasına karşın, Muhammed Rıza Şah dönemindeki ticaret hacmi ikili ilişkilerde çok az bir yer tutmuştur. İran-İrak Savaşı sırasında iki ülke ticaretinin artmış ve belli bir oranda Soğuk Savaş dönemi sonrası dönemde de artmaya devam etmiş ve 2000'li yıllara kadar yıllık 1 milyar dolara kadar ulaşabilmiştir. AK Parti hükümeti döneminde artan ekonomik ilişkiler 2008'de 10 milyar dolara ulaşmış ve 2013 rakamları da 16 milyar dolarlık bir gelişme göstermiştir. Bu rakamsal artışlarda enerji, doğalgaz ve petrol alımı en önemli belirleyici ürünlerdir. Son veriler Türkiye-İran arasındaki ticaret hacmini 50 milyar dolar olarak göstermektedir ki, bu rakama ulaşabilmek için iki ülke arasındaki ticaretin çeşitlendirilmesi zorunludur. Türkiye-İran ticaretinin en büyük sorunlarından birisi enerji alımının ticarete %80'lik bir oranı oluşturmasıdır. Türkiye'nin Batılı devletler tarafından İran'a karşı uygulanan ekonomik ambargoyu, enerji güvenliği sorunundan dolayı uygulamaya koymaması her ne kadar pozitif bir davranış olarak görülse de politik öngörüler, Türkiye-İran ilişkilerinin sürekli gelişme sağlayamayacağını göstermektedir. İran'ın ekonomik ambargodan kurtulduğunda Türkiye'nin enerji bağımlılığı iki ülke arasında karşılıklı bağımlılık mekanizmasının oluşmamasından dolayı ciddi bir kriz göstergesi olarak durmaktadır.

3. SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Bu çalışmamızda bölgesel ve orta düzeyde bir güç olan Türkiye ve İran ilişkilerine metodolojik ve kavramsal bir çerçeve çizmeye çalışıldı. Kavramsal çerçeve dostane, rekabet ve yumuşama dönemi ilişkiler olarak tanımlandı. Dostane ilişkiler dönemi daha çok Türk-Fars-İslam medeniyetinin inşasını sağlayan güçlü ve sürekliliği olan jeokültürel bir havza oluşturmuştur. Savaşla sonuçlanan ilişkiler ise daha çok Safaviler, Nadir Şah ve Kaçarlar dönemine rastlayan hasmâne ilişkiler dönemi olarak belirlenmiştir. Çağdaş dönemde ikili ilişkiler daha çok détente (yumuşama) dönemi ilişkileri olarak ifade eden, hem rekabet hem de işbirliğine açık bir süreç olarak anlatılmıştır. Bu çalışmanın ikinci metodolojik katkısı

tematik konuları, kronolojik metotla birlikte başarılı olarak bir içerik analizine tabi tutmuştur. Tematik konulardan biri, ikili ilişkilerde dış politika davranışlarını açıklayan kuramsal çerçeve gerekliliği konusudur. Dış politika yapımı kuramsallaştırılmasında ve ikili ilişkilerde ortaya çıkan sorunları ifade eden 1920, 1970, 1980 ve 1990'larda krizler, Türk-İran ilişkilerindeki temel dinamikleri anlatır. Diplomatik krizleri besleyen Türkiye-İran arasındaki soğuk savaşın ana araçlarından ideolojik çatışma konusu laiklik ve siyasal İslam olarak anlatılmıştır. Bu çatışma aynı zamanda Türkiye'de faili meçhul cinayetlerin olağan şüphelisi olarak İran'ın gösterilmesinin, Türkiye ve İran arasındaki soğuk savaş pratiklerinden biridir. Kürt milliyetçiliğinin iki ülke arasındaki gerilimlerden en belirleyicilerinden biri olması bölgesel rekabetin ne kadar güçlü olduğunun göstergelerindedir. Bu bağlamda Kuzey Irak bölgesindeki gelişmeler iki ülke açısından kritik öneme sahiptir.

Türkiye ve İran arasındaki diğer bölgesel çatışma alanı ise Kuzey Kafkasya bölgesidir. Azeri- Ermeni çatışması, Gürcistan-Rusya çatışması, Çeçenistan-Rusya arasındaki çatışma ikili ilişkilerin belirleyicilerindedir. Orta Asya'da Türkiye ve İran'ı tehdit eden Selefi temelli gelişmeler ise, iki ülke işbirliğini artırıcı faktör olarak karşımıza çıkmaktadır. ABD'nin Afganistan'ı işgali ve 2014'de geri çekilme planları Kuzey Asya'daki dengeleri değiştirecektir. Türkiye, Afganistan ve Pakistan arasındaki çatışmalarda aktif bir tarafsızlık politikası izlerken İran, Hint ve Çin eksenli bir politika izlemeyi sürdürmektedir.

Türkiye ve İran arasındaki ekonomik ilişkilerini etkileyen sektörlerden birisi de doğalgaz ve petroldür. Türkiye-İran ticaret hacminin 16 milyar dolara ulaşması ciddi bir ilerleme olarak kabul edilmesine rağmen, iki ülke arasındaki ticaret açığı karşılıklı bağımlılık prensibini sağlayamamıştır. Bu anlamda enerji konusu, ekonomik ilişkiler teması altında incelenebilir. Diğer bir tematik konu olan İran'ın nükleer teknolojiye ulaşmak istemesi bölgesel dengeleri değiştirecektir. Türkiye'nin barışçıl temelli nükleer teknolojiye ve nükleer enerjiye ulaşma çabaları ikili ilişkilerde başka bir rekabet alanı oluşturacaktır.

Sonuç olarak, Türkiye-İran ilişkileri dostâne, hasmâne ve yumuşama dönemi, ikili ilişkilerde tematik konulardan diplomatik krizler, terörün gölgesinde sürdürülen soğuk savaş, faili meçhul cinayetler ve Kürt milliyetçiliği, iç ve dış tehdit kavramlarıyla güvenikleştirme teması ile ele alınmıştır. Bu güvenlik teması Kafkasya ve Orta Asya'da bölgesel rekabet alanında da ortaya çıkmıştır. Enerji ilişkileri ve boru hatları konusundaki rekabet ve işbirliği başka bir sahanın konusudur. Metodolojinin ana temelini oluşturan kronolojik ve tematik konuların iç içe geçmesi ve kuramsal bir kavramsallaştırma ile anlamlandırılması, bölgesel orta düzeydeki ikili güç ilişkilerini açıklamada bir deneme sunmuştur.

KAYNAKÇA

Allouche, A. *The Origins and Development of the Ottoman-Safavid Conflict (906- 962/1500-1555)*, Dept. of Languages, University of Utah, 1980

Altsoy, I. *Kendi Dilinden Hizbullah ve Mücadele Tarihinden Önemli Kesitler*, 2006

Aras, B. and G. Bacık. "The Mystery of Turkish Hizbullah." *Middle East Policy* 9(2): 147-160, 2002

Arı, T. *Basra Körfezi ve Ortadoğu' da Güç Dengesi, 1978-1996*, İstanbul, Alfa Yayınları, 1996

Askari, H. ve R. Taghavi. "Iran's Financial Stake in Caspian Oil." *British Journal of Middle Eastern Studies* 33(1): 1-18. 2006

Ataöv, Türkkaya. "Turkey and Iran towards the First World War". *Milletlerarası Münasebetler Türk Yıllığı*, 25: 149-166, 1995

Avery, P. "Nadir Shah and the Afsharid Legacy." *Cambridge History of Iran* 7.

Babak, G. *Iran and Israel: Asymmetric Warfare and Regional Strategy*, Defence Academy of the United Kingdom, 2006

Balbay, M. *İran Raporu*, İstanbul, Cumhuriyet Kitapları, 2006

Barkey, H. *Reluctant Neighbor: Turkey's Role in the Middle East*. Washington DC ISIP Press. 1996

Başer, A. E. *Ortadoğu' da Modernleşme Ve İslami Hareketler*. Ankara, Hece Yayınları, 2004

Berkes, N. *The Development of Secularism in Turkey*, Routledge, 1998

Boruvalı, F. "Iran and Turkey: Permanent Revolution or Islamism in One Country?" içinde M. Rezun (Ed.) *Iran at the Crossroads: Global Relations in a Turbulent Decade*, Westview Press, 1989

Bölükbaşı, S. "Turkey Copes with Revolutionary Iran." *Journal of South Asian and Middle East Studies*: Vol. 13, 1989, p.94-109.

Bölükbaşı, S. *Türkiye ve Yakınındaki Orta Doğu*, Ankara, Ankara: Dış Politika Enstitüsü, 1992

Çagaptay, S. *Islam, Secularism, and Nationalism in Modern Turkey: Who is a Turk?*, Routledge, 2006

Çakır, R. *Derin Hizbullah*, İstanbul, Siyahbeyaz, Metis Güncel, 2001

- Canfield, R. *Turco-Persia Historical Perspective*. Cambridge, Cambridge University Press. 1991
- Çetinsaya, G. “From Tanzimat to the Islamic Revolution: Continuity and Change.” *Turkish Review of Middle East Studies*, Vol.13.pp.113-134. 2002
- David, S. R. (1991). “Explaining Third World Alignment.” *World Politics* 43(2): 233-256.
- Ehteshami , A. “Iran’s Nuclear Program as an International Concern.” *Orient* I, 2008
- Entessar, N. *Kurdish Ethnonationalism*, Lynn Rienner Publishers, 1992
- Herzig, E. *The New Caucasus: Armenia, Azerbaijan and Georgia*, The Royal Institute of International Affairs, 1999
- İnalçık, H. “Turkish and Iranian Political Theories and Traditions in Kutadgu Bilig” in H. İnalçık (Ed.), *The Middle East and the Balkans under the Ottoman Empire: Essays on Economy and Society*, Bloomington, USA: Indiana University Turkish Studies and Turkish Ministry of Culture Joint Series, Vol. 9, 1993, pp. 1-19
- Kansu, A. *The revolution of 1908 in Turkey*, Leiden: Brill, 1997.
- Karatay, O. *İran ile Turan: Hayali Milletler Çağında Avrasya ve Ortadoğu*, Karam Yayınları, 2003.
- Karateke, H. “Legitimizing the Ottoman Sultanate: A Framework for Historical Analysis” in Hakan T. Karateke and Maurus Reinkowski (Eds.) *Legitimizing the Order: The Ottoman Rhetoric of State Power*, Boston: Brill, 2005, 13-52.
- Karpat, K. *The Politicization of Islam: Reconstructing Identity, State, Faith, and Community in the Late Ottoman State*, Oxford University Press, 2001.
- Katzman, K. *The Iran-Libya Sanctions Act (ILSA)*, CRS Report for Congress, 2006.
- Keddie, N. and Y. Richard. *Roots of Revolution: An Interpretive History of Modern Iran*, Yale University Press, 1981
- Kibaroglu, M. “Turkey’s Quest for Peaceful Nuclear Power.” *The Nonproliferation Review* 4(3): 33-44. 1997
- Kinnander, Elin. *The Turkish-Iranian Gas Relationship: Politically Successful, Commercially Problematic*. Oxford: Oxford Institute for Energy Studies, 2010.
- Maleki, A. “Energy Supply and Demand in Eurasia: Cooperation between EU and Iran.” Central Asia-Caucasus Institute Silk Road Studies Program, *China and Eurasia Forum Quarterly*, 5(4): 103-113. 2007

Mardin, S. *Religion, Society, and Modernity in Turkey*, Syracuse University Press, 1999

McDowall, D. *A Modern History of the Kurds*, IB Tauris, 2004

Mesbahi, M. *Central Asia and the Caucasus After the Soviet Union: Domestic and International Dynamics*, University Press of Florida, 1994

Milani, M. *The Making of Iran's Islamic Revolution: From Monarchy to Islamic Republic*, Westview Press, 1988

Narlı, N. "The Rise of the Islamist Movement in Turkey." *Middle East Review of International Affairs* 3(3). 1999.

Öğütçü, M. *Turkey: a major regional power to engage or confront Iran*. Today's Zaman, 20 July 2007.

Olson, R. *The Kurdish Question and Turkish-Iranian Relations: From World War I to 1998*, Mazda Publishers, 1998

Olson, R. "The 'Azeri' question and Turkey-Iran relations, 2000–2002." *Nationalism and Ethnic Politics* 8(4): 61-85. 2002

Olson, R. *Turkey-Iran Relations 1979-2004: Revolution, Ideology, War, Coups and Geopolitics*, Mazda Publishers, 2004

Olson, R. *The siege of Mosul and Ottoman-Persian Relations, 1718-1743*, Indiana University Press, 1975

Olson, R. *Turkey's Relations with Iran, Syria, Israel, and Russia, 1991-2000*, Mazda Publishers. 2001

Özcan, Nihat Ali, and Özgür Özdamar. "Uneasy Neighbors: Turkish-Iranian Relations Since the 1979 Islamic Revolution". *Middle East Policy*. 17 (3): 101-117. 2010.

Özdağ, U. *Türk Ordusunun PKK Operasyonları*, İstanbul: Pegasus Yayınları, 2007

Quilliam, N. *Syria and the New World Order*, Garnet & Ithaca Press., 1999

Ramazani, R. *The Persian Gulf: Iran's Role*, University Press of Virginia, 1972

Ramazani, R. K. *Iran's Foreign Policy 1941-1974: A Study of Foreign Policy in Modernizing Nations*, Charlottesville: University Press of Virginia, 1975

Rashid, A. *Taliban: Militant Islam, Oil and Fundamentalism in Central Asia*, Yale University Press, 2000

Sinkaya, B. "Turkey Iran Relations in 1990s and the Role of Ideology." *Perceptions Journal of International Affairs*, x(1), 2005

Stansfield, G. *Iraqi Kurdistan: Political Development and Emergent Democracy*, Routledge, 2003

Taşpınar, O. *Kemalist Identity in Transition: A Case Study of Kurdish Nationalism and Political Islam in Turkey*, Johns Hopkins University, 2001

Tezcür Güneş Murat. “Iran’s Presidential Election: The Failure of Managed Functionalism”. *Insight Turkey*. Vol.11, 2009, pp.13-22

Tschanguiz, H. P. “Turkey Iran Relations An Iranian View”, in H. Barkey, (Ed.) *Reluctant Neighbor: Turkey’s Role in the Middle East*. Washington DC ISIP Press. 1996

Tucker, S. E. *Nadir Shah’s Quest for legitimacy in Post-Safavid Iran*, University Press of Florida, 2006.

Turgut, T. *İran Hatıraları*. Istanbul: Boğaziçi Yayınları, 1998.

Turgut, T. “The Future of Turkish Iranian Relations”, *Turkish Review of Middle East Studies*, Vol.10, 1998, pp.135-142

Turner, C. *The Rise of Twelver Shi’ite Externalism in Safavid Iran and Its Consolidation Under ’Allama Muhammad Baqir Majlisi (1037/1627-1110/1699)*, University of Durham. 1989

Van Bruinessen, M. *Agha, Shaikh, and State: The Social and Political Structures of Kurdistan*, Zed Books Ltd., 1992

Vaner, Semih. *Modernisation autoritaire en Turquie et en Iran*, Paris: Ed. L’Harmattan, 1991

Vasiliev, A. “Turkey and Iran in Transcaucasia and Central Asia” in A. Ehteshami (Ed.) *From the Gulf to Central Asia*, London, Exeter: Universtiy of Exeter Press, 1994

Vaziri, M. *Iran as Imagined Nation: The Construction of National Identity*, Paragon House, 1993

Winrow, G. “Azerbaijan and Iran”, in Alvin Z. Rubinstein and Oles M. Smolansky (Eds.) *Regional Power Rivalries in the New Eurasia: Russia, Turkey, and Iran*, M.E Sharpe Inc. 1995

Yavuz, M. H. *Islamic Political Identity in Turkey*, Oxford University Press, 2003

Yılmaz, T. *Türkiye’nin Orta Doğu’daki Sınır Komşuları ile İlişkileri, 1970-1997*. Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1997

Zengin, B. *İslam Yolunda Savaş*. Ankara:İran İslam Cumhuriyeti Kültür Merkezi Yayınları, 1988.